

Збереження різноманіття рослин

УДК 502.75(477.42)

**В.І. МЕЛЬНИК¹, О.Р. БАРАНСЬКИЙ¹,
В.Т. ХАРЧИШИН², В.І. ХОМ'ЯК³, В.С. КОРНІЙЧУК⁴, О.Т. ТІТОВА²**

¹ Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м. Київ, вул. Тимірязєвська, 1

² Житомирський національний аграрно-екологічний університет
Україна, 10008 м. Житомир, вул. Старий бульвар, 7

³ Житомирський державний університет імені Івана Франка
Україна, 10008 м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40

⁴ Житомирське міське управління містобудування, архітектури та дизайну міського середовища
Україна, 10008 м. Житомир, вул. Щорса, 6

ФЛОРИСТИЧНІ ЗНАХІДКИ НА ЖИТОМИРСЬКОМУ ПОЛІССІ

Описано нові місцезнаходження 11 рідкісних видів флори Житомирського Полісся. Розглянуто хорологічні особливості їхнього поширення у регіоні.

Житомирське Полісся — один із найбагатших у флористичному відношенні та унікальних осередків фіторізноманіття в рівнинній частині України. Під час флористичних досліджень у 2008 р. на території цього регіону нами було виявлено нові місцезнаходження рідкісних видів рослин, серед них види, занесені до Червоної книги України [9]: *Trapa natans* L., *Platanthera bifolia* (L.) Rich., *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó; Червоної книги Республіки Білорусь [3]: *Gladiolus imbricatus* L., *Trapa natans*; Європейського Червоного списку [13]: *Silene lithuanica* Zapal, *Tragopogon ukrainicus* Artemcz. та регіонально рідкісні види: *Acer tataricum* L., *Asplenium septentrionale* (L.) Hoffm., *Betula obscura* A. Kotula, *Dryopteris cristata* (L.) A. Grey, *Polypodium vulgare* L.

Для хорологічного аналізу поширення видів на Житомирському Поліссі, критично опрацьовано літературні дані та матеріали гербаріїв: Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, м. Київ (KW); Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України, м. Київ (KWHN).

© В.І. МЕЛЬНИК, О.Р. БАРАНСЬКИЙ, В.Т. ХАРЧИШИН,
В.І. ХОМ'ЯК, В.С. КОРНІЙЧУК, О.Т. ТІТОВА, 2009

ISSN 1605-6574. *Інтродукція рослин*, 2009, № 2

Наводимо хорологічні дані та опис нових місцезнаходжень рідкісних видів флори Житомирського Полісся.

Acer tataricum L. — європейсько-субсередземноморський неморальний вид, ареал якого охоплює Балкани, Центральну та Південно-Східну Європу, Малу Азію, Кавказ, Північний Іран. В Україні вид часто та спорадично зростає в Степу [2]. На Лівобережному Поліссі *Acer tataricum* спорадично трапляється в лісах південної частини регіону. На Волинському Поліссі відомо єдине місцезнаходження виду в найбільш південно-західній частині регіону — в околицях м. Володимир-Волинський [7]. На Житомирському Поліссі острівні локалітети цього виду приурочені до виходів на поверхню кристалічних порід Українського щита в долинах річок. За літературними та гербарними даними відомі місцезнаходження виду на берегах р. Тетерів в околицях м. Житомир [2, 7], околицях м. Коростишев [7]; на лівобережних схилах долини р. Тетерів в околицях с. Козіївка між Коростишевом і Радомишлем [6]; на березі р. Візня в околицях с. Візня Радомишльського району; в околицях

м. Малин [2]; в околицях с. Ірша Малинського району (Elin, KW, 1930); біля станції Бобрин Володарсько-Волинського району (Барбарич, KW, 1951) та в околицях с. Гвоздярня Романівського району (Барбарич, KW, 1951).

Виявлене нами в м. Коростень нове місцезнаходження *Acer tataricum* є найпівнічнішим на території Правобережної України. Воно приурочене до виходу на поверхню гранітів рапаківі на лівому березі р. Уж на території геологічної пам'ятки природи "Ольжичі Купальні", що прилягає до міського парку. Крім *Acer tatarica*, в розщілинах гранітних скель зростають поодинокі дерева *Acer platanoides*, *Betula pendula*, *Quercus robur*, *Ulmus laevis*, трапляються наскельні папороті *Asplenium ruta-muraria*, *Cystopteris fragilis*. Цікаво, що умови зростання *Acer tataricum* в інших частинах Житомирського Полісся близькі до описаних нами. Так, на "скелі Чацького" на березі р. Тетерів у Житомирі *Acer tataricum* зростає на скелях разом з *Betula pendula*, *Corylus avellana*, *Cotoneaster melanocarpus*, *Spiraea media* [6].

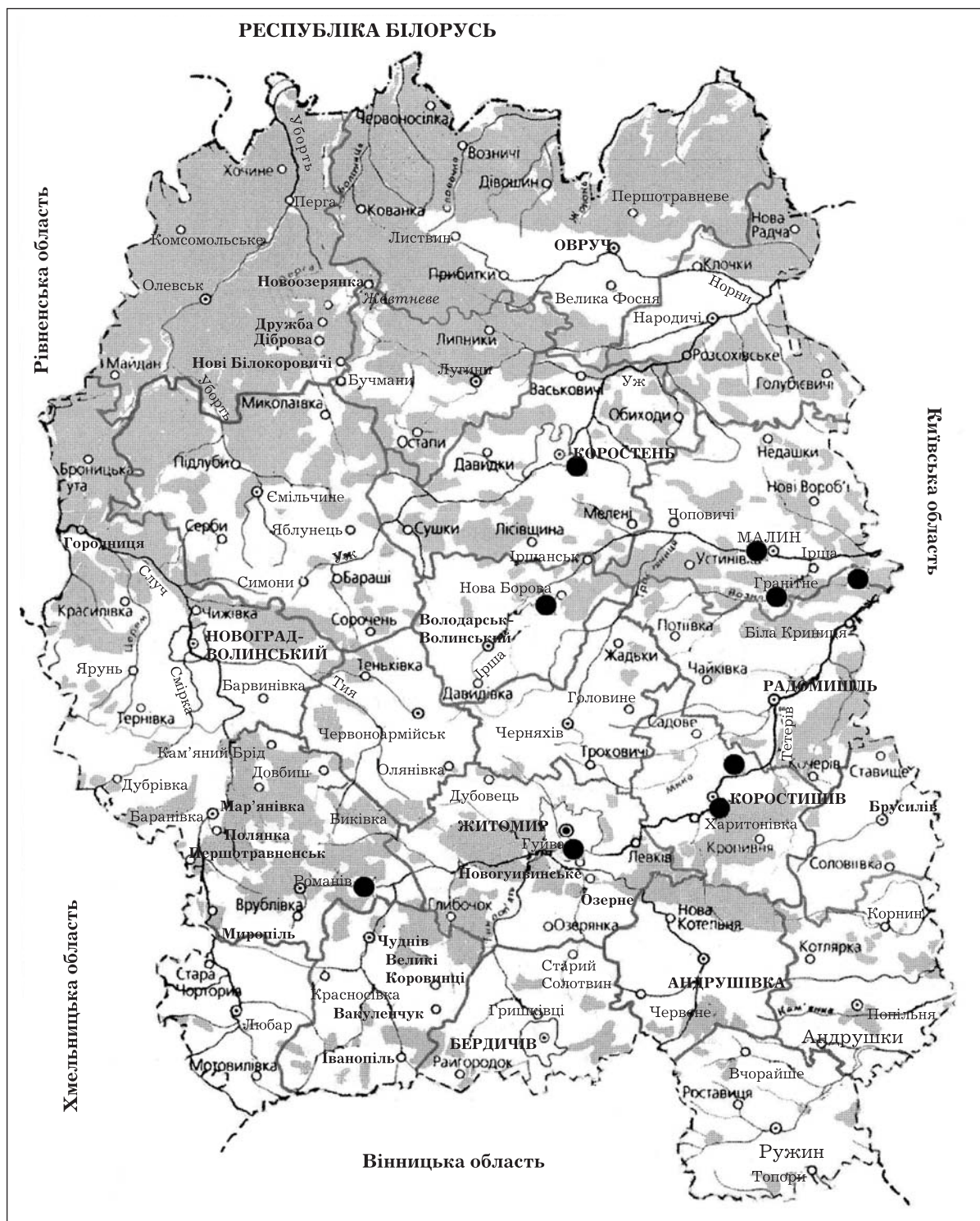
На лівобережних схилах долини р. Тетерів в околицях с. Козіївка *Acer tataricum* зростає разом з *Acer campestre*, *Carpinus betulus*, *Pyrus communis*, *Thalictrum sanguinea*, *Rosa corymbifera* [6].

Таким чином, в острівній частині ареалу в Житомирському Поліссі *Acer tataricum* є компонентом розріджених чагарникових заростей на виходах Українського щита в долинах рік і, на відміну від Лісостепу України, не трапляється в складі рослинних угруповань плакорних лісів (див. рисунок). Очевидно, цей лісовий за своєю еколого-ценотичною природою вид на північній межі ареалу знаходить сприятливі для свого розвитку на початкових етапах онтогенезу мікрокліматичні умови в долинах рік на відслоненнях кристалічних порід. Розміщені переважно в меридіональному напрямку долини рік Житомирського Полісся були міграційними шляхами популяцій цього виду на північ з основної частини ареалу виду в Лісостепу України.

Asplenium septentrionale (L.) Hoffm. — голарктичний петрофільний вид, диз'юнктивний ареал якого охоплює Європу, Кавказ, Середню Азію, Західний Сибір, Монголію, Гімалаї, Далекий Схід, Північну Америку [11]. В Україні *Asplenium septentrionale* поширений у Карпатах, Криму, на кам'янистих відслоненнях Правобережного Лісостепу й Українського кристалічного щита. На Житомирському Поліссі відомо 14 місцезнаходжень виду, які приурочені до гранітних скель уздовж рік Тетерів, Случ, Уборть [5].

Нове місцезнаходження *Asplenium septentrionale* виявлене нами на гранітній скелі на лівому березі р. Уж на північно-східній околиці м. Коростень, неподалік від траси Коростень–Київ (А-255). *Asplenium septentrionale* зростає в розщілині каменя, де утворює вузьку суцільну щітку завдовжки понад 1 м. Це одне з двох найбільш північних місцезнаходжень виду на Українському кристалічному щиті. Інше місцезнаходження — в околицях смт Олевськ — виявлене ще В. Монтрезором [7] і на сьогодні, ймовірно, зникло.

Betula obscura A. Kotula — центрально-європейський вид, поширений у Польщі, Чехії, Словаччині; на території України відомі острівні локалітети в Західному Лісостепу та на Правобережному Поліссі. Місцезростання *Betula obscura* приурочені до широколистяних і мішаних лісів, де вид зростає поодинокі або невеликими групами. В Житомирському Поліссі відомо 13 місцезнаходжень виду, локалізованих у північній частині регіону [5]. Під час дослідження рідкісного угруповання скельно-дубового лісу рододендрового в урочищі "Корніїв" на пагорбі між селами Червонка–Городець у районі висоти (274 м) нами виявлено два дорослих дерева *Betula obscura*, які зростають на відстані 10 км східніше від дерев *Betula obscura*, виявлених Г.К. Смиком [8] у 35 кв. Кованського лісництва. Очевидно, всі ці дерева є локусами єдиної популяції виду.

Географічне поширення *Acer tataricum* на Житомирському Поліссі

● — острівні локалітети

Dactylorhiza incarnata (L.) Sob — євразійський лучно-болотний вид, ареал якого охоплює Європу, Кавказ, Західний Сибір, Центральну Азію, Монголію [14]. В Україні вид зрідка та спорадично поширений на Поліссі, у Лісостепу, Криму. На Житомирському Поліссі лише за останні 10 років виявлено понад 20 нових ценопопуляцій виду, окремі з яких займають площу понад 2 га, з чисельністю особин понад 500 [5]. Нами виявлено нову ценопопуляцію *Dactylorhiza incarnata* на широкій луці між шосейною дорогою Бігунь–Кованка і лісом Тхоринського лісництва Словечанського держлісгоспу. На площі 0,7 га ми нарахували понад 200 особин виду.

Dryopteris cristata (L.) A. Grey — голарктичний болотно-лісовий вид, ареал якого охоплює Середземномор'я, Європу, Західний Сибір, Північну Америку [12]. В Україні вид рідко трапляється на Поліссі та в Лісостепу. Нове місцезнаходження виявлене в околицях с. Черевки Овруцького району в екотоні заболоченого південно-східного берега озера та соснового лісу. Окрім *Pinus sylvestris*, до складу деревостану входять поодинокі дерева *Frangula alnus* та *Betula pendula*. В розрідженому чагарниковому ярусі трапляється *Frangula alnus*, чагарничковий ярус утворений *Calluna vulgaris*, *Vaccinium myrtillus*, *V. vitis-idea* та *Ledum palustre*. Трав'янистий покрив представлений *Pteridium aquilinum* та *Molinia coerulea*. Компактна ценопопуляція *Dryopteris cristata* представлена 7 куртинами, які мозаїчно зростають на площі 30 м².

Gladiolus imbricatus L. — європейський лучно-лісовий вид, ареал якого охоплює зону широколистяних лісів Східної Європи — окремі екслави на Кавказі, у Північному Причорномор'ї та в гірських районах Центральної Європи [14]. В Україні *Gladiolus imbricatus* поширений у Карпатах, на Поліссі, у Лісостепу. На Житомирському Поліссі вид трапляється рідко, переважно у вигляді компактних малочисленних популяцій. Ми виявили нове місцезростання

Gladiolus imbricatus поблизу с. Городець у 38 кв. Тхоринського лісництва Словечанського держлісгоспу. Компактна ценопопуляція приурочена до вологої луки, яка простягнулась між шосейною дорогою Бігунь–Кованка та лісом. Трав'янистий покрив у місці зростання виду досить згущений, його проективне покриття — близько 100%. Основу травостану утворюють *Agrostis tenuis*, *Briza media*. До його складу входять також *Cynosurus cristatus*, *Lathyrus pratensis*, *Myosotis palustris*, *Plantago media*, *Rhinanthus minor*, *Thalictrum lucidum*, *Veratrum lobelianum*. Ценопопуляція займає площу близько 60 м². В її складі виявлено 27 дорослих особин *Gladiolus imbricatus*.

Platanthera bifolia (L.) Rich. — західноєвразійський лісовий, узлісно-лучний вид, ареал якого охоплює Європу, Середземномор'я, Кавказ, Південний Сибір [14, 10]. В Україні *Platanthera bifolia* спорадично поширений у Карпатах, на Поліссі, рідше — в Лісостепу, дуже рідко — в Степу. За даними О.О. Орлова [5], для Житомирського Полісся вид є порівняно рідкісним (третья категорія рідкості), тут відомо 36 його місцезнаходжень.

На території Овруцького кряжа, за спостереженням В.І. Хом'яка, вид є досить поширеним. Протягом 2004–2008 рр. тут відмічено понад 50 популяційних локусів площею від 0,005 га до 0,1 га. Чисельність особин у виявлених локусах коливається від десятка до півсотні, з них більше половини — генеративні особини. Нами виявлено два нових місцезнаходження *Platanthera bifolia*. Перше — в околицях с. Збраньки Овруцького району. Тут вид зростає поруч з яром у насадженні березового лісу. Деревостан представлений *Betula pendula*, з участю *Pinus sylvestris*, *Quercus robur*, *Populus tremula*. Друге — в околицях с. Старі Велідники Овруцького району, серед чагарникових заростей *Robinia pseudoacacia*, якою засаджені схили ярів.

Polypodium vulgare L. — голарктичний петрофільно-псаммофільний лісовий вид. Його ареал охоплює Європу,

Кавказ, Західний Сибір, Середню Азію, Далекий Схід, Північну Америку [12]. В Україні вид частіше трапляється у Карпатах, Криму, на кам'янистих відслоненнях Правобережного Лісостепу й Українського кристалічного щита, на решті території вид рідкісний. На Житомирському Поліссі ми виявили два нових місцезнаходження *Polypodium vulgare*. Перше — в Городецькому лісництві (кв. 9, вид. 7), на північних околицях с. Городець Овруцького району, на території заказника "Плющ". Вид зростає в грабовому лісі разом з іншим рідкісним видом — *Hedera helix*. Висота місцевості — 280 м н.р.м. Ґрунти — сірі опідзолені суглинисті. Цей ліс є похідним після вирубки в післявоєнні роки старого дубового лісу. Вік дерев — близько 50 років, середній діаметр стовбура — 22 см, зімкненість — 0,9. Окрім *Carpinus betulus*, до складу деревного ярусу входять *Acer platanoides*, *Betula pendula*, *Populus tremula*. Чагарниковий ярус не виражений. У надґрунтовому покриві домінує *Hedera helix* (проективне покриття 30%). Компактна ценопопуляція *Polypodium vulgare* займає площу 60 м², в її межах вид зростає окремими куртинами з проективним покриттям 5%.

Друге виявлене місцезнаходження *Polypodium vulgare* є значно більшим за площею та чисельністю особин у популяції. Воно приурочене до геологічного заказника місцевого значення "Камінне Село" поблизу с. Замисловиці Олевського району в Замисловицькому лісництві (кв. 54, 62) Білорозовицького лісгоспу. Площа заказника — 15 га. Тут виходять на поверхню граніти Українського кристалічного щита у вигляді великих брил, що нагадують сільські будинки. Територія покрита березово-сосновим лісом асоціації *Betuleto-Pinetum callunosum*. До складу деревостану, окрім *Pinus sylvestris* та *Betula pendula*, входять поодинокі дерева *Quercus robur*. Середній вік дерев — 60 років, середня висота 24 м, середній діаметр стовбура — 30 см. У підліску зростає *Sorbus aucuparia*. Розріджений чагарниковий ярус утворений

Juniperus communis, *Rhododendron luteum*. У чагарниковому ярусі домінує *Calluna vulgaris* (30%).

Місцезростання *Polypodium vulgare* приурочені до кам'яних брил, які покриті суцільним моховим "килимом", утвореним *Dicranum polysedum*, *Mnium punctatum*, *Pleurogium shreberi*. Куртини займають площу від 1 до 100 м², залежно від величини брил, до яких вони приурочені. Особини виду зростають і за межами заказника, на всій території, де трапляються кам'яні брили.

Silene lithuanica Zapał. — центральноевропейський псаммофільний субендемичний вид, ареал якого охоплює Прибалтику, Польщу, Західну Білорусь, Північно-Західну Україну (Правобережне Полісся). У Житомирському Поліссі вид спорадично зростає в північних районах, рідко — у південних; на південній межі ареалу [1]. У межах Словечансько-Овруцького кряжа найчисленніша ценопопуляція виду виявлена в південних і південно-західних околицях с. Черевки. Тут *Silene lithuanica* зростає разом з іншим рідкісним видом, занесеним до Європейського Червоного списку [13], — *Tragopogon ukrainicus*. Щільність особин у ценопопуляціях обох видів досить висока — 3–5 на 1 м². Обидва види є антропопопуляційними, тому помірний антропогенний тиск не загрожує існуванню їхніх популяцій.

Trapa natans L. s.l. — європейсько-кавказько-середземноморський вид, ареал якого охоплює Європу, Середземномор'я, Малу Азію, Кавказ. В Україні вид зростає у вододіамах долин рік Дніпро, Десна, Сіверський Донець, Південний Буг, Дністер [4]. На Поліссі *Trapa natans* поширений дуже нерівномірно, він місцями масово трапляється у водосховищах Дніпра або в заплаві Десни, проте з просуванням на захід на Правобережному Поліссі вид трапляється дедалі рідше і взагалі зникає на Волинському Поліссі. На Житомирському Поліссі вид перебуває на західній межі ареалу. За даними О.О. Орлова [5], тут вид відомий у 16 місцезнаходженнях, які зосереджені переважно

в східній частині регіону. Окремі великі ценопопуляції займають площу у декілька гектарів і налічують тисячі особин, проте найбільш західні ценопопуляції малочисленні, частина з них, ймовірно, зникла.

Нами виявлено нове західне місцезнаходження *Trapa natans* на р. Уж у північно-східній околиці м. Коростень, неподалік від траси Коростень–Київ (А-255). Ценопопуляція малочисленна, представлена поодинокими особинами. Вона розташована на відстані 35 км вище за течією р. Уж від великої популяції *Trapa natans* в околиці с. Розсохівське [5].

Гербарні зразки рідкісних видів передано до гербаріїв Інституту ботаніки НАН України ім. М.Г. Холодного (KW) та Національного ботанічного саду НАН України ім. М.М. Гришка (KWHN).

1. *Екофлора України* / Відп. ред. Я.П. Дідух. — К.: Фітосоціоцентр, 2002. — Т. 3. — 480 с.

2. *Котов М.І.* Родина кленові — Aceraceae Lindl. // *Флора УРСР*. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — Т. 7. — С. 208–226.

3. *Красная книга Республики Беларусь: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды дикорастущих растений* / Л.И. Хоружик, Л.М. Сущеня, В.И. Парфенов. — Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 2005. — 456 с.

4. *Макрофиты-индикаторы изменений природной среды* / Дубина Д.В., Гейни С., Гроудова З. и др. — К.: Наук. думка, 1993. — 434 с.

5. *Орлов О.О.* Рідкісні та зникаючі види судинних рослин Житомирської області. — Житомир: Волинь ПП "Рута", 2005. — 296 с.

6. *Осичнюк В.В.* Рослинність відслонень кристалічних порід // *Рослинність УРСР. Степи, кам'янисті відслонення, піски*. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 373–403.

7. *Пачоський Й.* Флора Полесья и прилежащих местностей // *Тр. Императорского С.-Петербургского общества естествоиспытателей*. — 1897. — Т. 27. — Вып. 2. — С. 1–260; 1899. — Т. 29. — Вып. 3. — С. 1–115; Т. 30. — Вып. 3. — С. 1–103.

8. *Смик Г.К.* Цікаві флористичні знахідки на Словечансько-Овруцькому кряжі // *Укр. ботан. журн.* — 1964. — 21, № 4. — С. 101–102.

9. *Червона книга України. Рослинний світ* / За ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонка. — К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 1996. — 608 с.

10. *Черепанов С.К.* Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). — СПб.: Мир и семья, 1995. — 992 с.

11. *Atlas Florae Europaeae. Distribution of Vascular plants in Europe* / Eds. J. Jalas, J. Suominen. — Helsinki, 1972. — Vol. 1. — 121 p.; 1973. — Vol. 2. — 40 p.

12. *Hegi Gt. Illustrierte Flora von Mitteleuropa*. — Berlin; Hamburg: Verlag Paul Parey, 1975.

13. *List of the rare threatened and endemic plants for the countries of Europe*. — Compiled by the IUCN threatened plants Committee secretariat, at the Royal Botanic Garden Kew. — Kew, 1976. — 186 p.

14. *Meusel H., Jager E., Weinert E. Vergleichende Chorologie der Zentraleuropaischen Flora*. — Jena: Ved. Gustav Fischer Verlag, 1965. — Bd. 1. — 583 S.; Bd. 2. — 258 S.

Рекомендував до друку В.Г. Собко

В.І. Мельник¹, А.Р. Баранський¹, В.Т. Харчишин², В.І. Хом'як³, В.С. Корнійчук⁴, О.Т. Тітова²

¹ *Национальный ботанический сад им. Н.Н. Гришко НАН Украины, Украина, г. Киев*

² *Житомирский национальный аграрно-экологический университет, Украина, г. Житомир*

³ *Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Украина, г. Житомир*

⁴ *Житомирское городское управление градостроения, архитектуры и дизайна городской среды, Украина, г. Житомир*

ФЛОРИСТИЧЕСКИЕ НАХОДКИ НА ЖИТОМИРСКОМ ПОЛЕСЬЕ

Описаны новые местонахождения 11 редких видов флоры Житомирского Полесья. Рассмотрены хронологические особенности их распространения в регионе.

V.I. Melnik¹, O.R. Baransky¹, V.T. Harchyshyn², V.I. Homiak³, V.S. Korneichuk⁴, O.T. Titova²

¹ *M.M. Gryshko National Botanical Gardens, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Kyiv*

² *National Agrarian University of Zhytomyr, Ukraine, Zhytomyr*

³ *Ivan Franko State University of Zhytomyr, Ukraine, Zhytomyr*

⁴ *Zhytomyr city council Department of city building, architectures and design of the town ambience, Ukraine, Zhytomyr*

FLORISTIC FINDS ON THE ZHYTOMYR POLESYE

New locations of 11 rare species of flora of Zhytomyr Polesye are described. Chorological features of these species in territory of Zhytomyr Polesye are considered.